

Bárdi Nándor

Az egodokumentumok felhasználása – egy kisebbségtörténeti megközelítés

Szakál Anna vitaindítójában 59 kérdőjel szerepel. Mégsem a kérdéseken van itt a lényeg, hanem a már 2008-tól elindult kezdeményezés módszertani fejlesztésén: személyes dokumentumok felhasználásával néprajzi szakterületek és kutatói munkásságok feltárását elkészíteni.¹ Mivel az általános érvényű szöveg, amelyhez hozzá kell szólnom, Erdélyben hangzott el, és az Erdélyi Múzeum szerkesztője keresett meg, hogy reflektáljak rá, úgy gondolom, elsősorban erdélyi magyar kisebbségi adottságokból kell kiindulnom, és erről a helyzetről kell valamit mondanom. Ráadásul nem is vagyok néprajzos, ezért a kisebbségtörténet felől tudom megközelíteni a problémákat (csak 20. századi példáim lesznek).

Három kérdésre szeretnék koncentrálni: az erdélyi magyar személyes dokumentumok gyűjtésének lehetőségeire; ezen dokumentumok felhasználásának és értelmezésének nehézségeire, illetve az inspiráló példákra; végezetül a kisebbségi helyzetből adódó sajátosságokra a tudományos intézményhiány és a személyes kapcsolatok nagy jelentősége miatt, kiváltképp az 1989 előtti kutatástörténet szempontjából. Ebben a hozzászólásban főként amellet érvelek, hogy az egodokumentumok számbavétele mellett kulcsfontosságú a most 60–70 év körüli kutatói generáció (kb. 50 személy) életútinterjúinak elkészítése.

Ezt a több mint harminc évvel ezelőtti fordulópontot döntőnek tartom a kisebbségi magyar tudományosságban, hiszen míg Magyarországon a nyolcvanas évekre a humán tudományos intézményi mező szakmai logikák szerint, alapvetően minőségi elveken működött, addig határon túl magyar kutatóhálózatok nemigen léteztek. Ezt az ún. egyszemélyes műhelyek, szerkesztőségek, olvasó- és irodalmi körök pótolgatták, a képzés hiányairól, a kutatási hagyományok-ismeretek folyamatos és intézményes átadásának elmaradásáról nem is beszélve.² Ezért sem lehet az 1989 után meghatározó kutatók szakmai életútját e sajátos szempont figyelembevétel nélkül értelmezni.

1. A nemzetközi és a magyar tudományos életben belül az „erdélyi magyar tudományosság” megjelenítése érdekében különösen fontos volna a régió magyar tudományos eredményeinek

Bárdi Nándor (1962) – történész, PhD, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének főmunkatársa, bardi.nandor@tk.hu

¹ 2008-tól Kolozsváron 14 alkalommal szerveztek konferenciát a néprajzoktatás és -kutatás történetéről, és ezek nyomán 11 kötet jelent meg a Kriza János Néprajzi Társaság (továbbiakban KJNT) kiadványaként.

² Lásd erről részletesebben Für Lajos: *Kisebbség és tudomány*. Bp. 1989. Ebben 1980-ig terjedő határon túli helyzetképet adott. Az 1981-től a kiadó által visszatartott kötet kéziratából jelent meg részlet: uő: *Kisebbségi tudományművelés Erdélyben*. Alföld XXXIV(1983). 3. szám, 37–57. Feltehetőleg 1983 júliusában erre reagált Szabó T. Attila egy, a budapesti Külügyminisztérium számára készült feljegyzése: *Spectator Transsylvanicus* [Szabó T. Attila]: *Emlékeztető az erdélyi magyar tudományos munkásság kérdésében*. Magyar Kisebbség XVIII(2013). 1. szám 177–219.

sajátosságait számba venni, illetve a produktumokat együtt megjeleníteni.³ Természetes módon az egyes tudományterületek az adott szakma nemzeti, országos és nemzetközi mezőnyébe integrálódnak, de a humán és társadalomtudományok esetében vannak olyan kérdések, amelyekre regionálisan is sajátos válaszok vannak. Az „erdélyi válaszok” azonban csak akkor mutathatók fel, ha eleve létezik egy térségi párbeszéd a humán és társadalomtudományi kutatók között.

Az erdélyi tudományágak kutatástörténetében, s ebben a kiadott, témába vágó kötetek nyomán, kijelenthetjük, hogy a néprajz jár elöl, elkezdődött az összefoglalók digitális összegyűjtése, és az első évtizedek úgymond fentről megírt kutatásieredmény-összefoglalói is megjelentek.⁴ Ezeket túl – és itt kapcsolódom az egodokumentumokhoz – nagyon fontos volna a magyarországi OTKA-kutatások és Klebelsberg Ösztöndíj biztosította forrásfeltárások erdélyi humán tudományos eredményeinek számbavétele és koncentrált megjelenítése.⁵ A tavalyi, a Kriza János Néprajzi Társaság (a továbbiakban KJNT) szervezte forráslelőhely-szemlézés után érdemes volna a magyarországi napló- és levelezésfeltárás nyomán, azzal szinkronban, azt Erdélyben is elvégezni.⁶ Ehhez kapcsolódhatna még egy olyan kezdeményezés, amely nemcsak a néprajzi múzeumokat, tájházakat, hanem szélesebb merítéssel a magyar vonatkozású írásos vagy tárgyi anyagot őrző gyűjteményeket is feltárná.⁷

Erdélyben 1990 után más magyar régiókhoz képest sokkal számosabb helytörténeti, honismereti munka jelent meg, de kevesebb volt eddig az életútinterjú-program.⁸ Jórészt személyes vállalkozásokról van szó, vagy magyarországi projektek folytatásáról, de feltételezhetően a legtöbb életútinterjú

³ A romániai magyar könyvkiadás bibliográfiája 1998-ig készült el. Erre csak formális megoldás a Kolozsvári Akadémiai Bizottság (továbbiakban KAB) tájékoztató oldala: <https://kab.ro/hirek/hir/az-mta-romaniai-testuleti-es-koztestuleti-tagjainak-jelentos-publikacioi-1463> (letöltés: 2022. 03. 11.).

⁴ *Digitális szövegtár az erdélyi magyar humán és társadalomtudományi kutatások történetének tanulmányozásához.* Összeáll. Bárdi Nándor. Erdélyi Magyar Adatbank (a továbbiakban EMA) <https://adatbank.ro/belso.php?alk=89&k=5> (letöltés: 2022. 03. 11.); *Tizenkét év. Összefoglaló az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990 – 2001 közötti eredményeiről.* 1–3. köt. Szerk. Tanczos Vilmos–Tőkés Gyöngyvér. Kvár 2002. EMA, <https://adatbank.ro/cedula.php?kod=62> (letöltés: 2022. 03. 11.); *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között.* 1–3. köt. Szerk. Péntek János–Salat Levente–Szikszai Mária. Kvár 2015. KAB honlapja, <https://kab.ro/kiadvanyok> (letöltés: 2022. 03. 11.); *A romániai magyar tudományosság intézményi keretekben.* Szerk. Bitay Enikő–Sipos Gábor. Kvár 2017. Erdélyi digitális adattár, <https://eda.eme.ro/handle/10598/31136> (letöltés: 2022. 03. 11.).

⁵ Mindezek az OTKA-honlapon keresztül, illetve az Országos Széchényi Könyvtár hungarica-jelentéseiben és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában elérhetők.

⁶ Beszélgetés az egodokumentumok gyűjtéséről. = *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 30. Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok.* Szerk. Keszeg Vilmos–Nagy Zsolt–Szakál Anna. Kvár 2022. 557–592.; ELTE Történettudományi Doktori Iskola Társadalom- és Gazdaságtörténeti programja: *Identitás, csoportkohézió, társadalmi hálózatok a személyes források tükrében.* Az eredmények egy részét az Aetas személyestörténelem-tematikájú, 2008. 3. számában publikálták. A kiküldött feltáró kérdőív pontjait közli: Kövér György: *Énazonosság az ego-dokumentumokban.* = Uő: *Biográfia és társadalomtörténet.* Bp. 2014. 100.

⁷ A KJNT honlapján található a Néprajzi Múzeumok Tára: <http://kjnt.ro/muzeumtar/> (letöltés: 2023. 03. 11.). A szélesebb gyűjteményi feltárára egy szlovákiai példa: *Museum Hungaricum. A szlovákiai magyarság tárgyi emlékei és azok múzeumi dokumentációja.* 1–4. köt. Szerk. Danter Izabella. Boldogfa, 2008.

⁸ Tartalmilag mintaértékűnek tartom a szlovákiai Fórum Kisebbségkutató Intézet *Elbeszélte történelem* sorozatának eddigi öt kötetét. *A rendszerváltás és a csehszlovákiai magyarok (1989–1992).* I–II. köt. Szerk. Popély Árpád–Simon Attila. Somorja, 2009, 2010; „*Muszkaföldön*” *Felvidékiek visszaemlékezései a szovjet hadifogságra.* Szerk. Uő. Somorja, 2015; *Nyugati fogságban. Felvidékiek amerikai, brit és francia hadifogságban.* Szerk. Uő. Somorja, 2016; „*Gyűlölködés helyett összefogás*” *Adalékok a két világháború közti csehszlovákiai magyar értelmiségi és diákmozgalmak történetéhez.* Szerk. Molnár Imre. Somorja, 2016; „*Ma este indulunk a frontra...*” *Felvidékiek naplói és memoárjai a második világháborúból.* Szerk. Körös Zoltán. Somorja, 2019.

kutatásdokumentációként készült el. (Azért használok a feltételes módot, mert ezt csak becsülni lehet az ismert kutatások nyomán, de az biztos, hogy általános gyakorlat az, hogy nem gépelték le az egész anyagot, csak a hallgatás után idéztek vagy jegyzeteltek belőle.) Programszerű munka volt Molnár Gusztávnak a nyolcvanas években a két világháború közti illegalistákkal elkészített beszélgetései. Ezeket az állambiztonsági szervek egy házkutatás során elvitték, majd az 1990-es években visszaadták.⁹ Gagyi-Balla István a kilencvenes években az 1956-os erdélyi aktív szervezkedőkkel készített kb. 100 interjút.¹⁰ Ezek között sokan a magyar kulturális, tudományos elithez tartoznak. A kutatási programként megszervezett interjúzásokhoz sorolom a Keszeg Vilmos vezette, specialistákról szóló, illetve az életpálya-kutatásokat is.¹¹ A kutatástörténet szempontjából a legfontosabbaknak a Székelyföld folyóirat *Academia Transilvanica* rovatában megjelent közel 50 életútinterjút tartom.¹² Ezentúl legalább kéttucatnyi kutatói portré, interjú készült el dokumentumfilmként. A különböző kutatások során született és nem publikált interjúk jó része nem került be közgyűjteménybe, nincsenek nyilvánartva, ezért nincs rá mód, hogy szélesebb körben is felhasználhassák.

2. Ha van a forrásanyag közreadása szempontjából jó példa arra, amit Szakál Anna szeretne a feldolgozás terén, akkor fel kell hívnom a figyelmet Ernszt Árpád online összeállítására. Arra, ahogyan Varga E. Árpád: *Az Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* története dokumentációt (levelezés, feljegyzések) közreadta.¹³ Ugyanitt szakmai önéletrajzot, publikációs jegyzéket és személyes fotógyűjteményt is kapunk. Sajnos az 1972-es erdélyi egy hónapos, hátizsákos-stoppos, rajzos útinaplójának közlése, az ott megadott „vendéglátók” beazonosításának hiánya miatt még késik, de így is az „Erdély-járás” nemzedéki kordokumentuma lesz a maga precizségével.¹⁴ Egyben külön tanulmányt érdemelne, hogy a közösségi megérintettségéből hogyan nő ki egy meghatározó alap kutatás.

Erdélyi vonatkozásban az öndokumentációra további példa a csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport (továbbiakban KAM) intézménytörténeti összeállítása.¹⁵ Egy kutatói életpálya-feldolgozást ad Both Noémi Imreh István-monográfiája.¹⁶ Szakál Anna pedig egy kutatói életpálya kontextusában végzett mélyfűrást.¹⁷

⁹ Molnár Gusztáv 68 órányi interjúanyaga (Balogh Edgár, Bányai László, Czíko Lőrinc, Czíko Nándor, Lakatos István és mások) digitalizálása és legépeltetése az Erdélyi magyar adatbank történeti életútinterjúk-programján belül folyik.

¹⁰ Gagyi-Balla István az 1956-os Intézetnek, a Teleki László Alapítványnak és az OSZK Történeti Interjúk Tárának összesen 80 interjút készített annotációval, névmutatóval. Ezek másolata az interjúkészítő hagyatékaival bekerült az EME Kézirattárába, ennek szkennelt változata, valamint 50 órányi le nem gépelt hanganyag pedig a Jakabffy Alapítvány Kortörténeti Gyűjteményében található.

¹¹ *Specialisták. Életpályák és élettörténetek* I–II. Szerk. Keszeg Vilmos. Kvár 2006; *Emberek, életpályák, élettörténetek*. Összeáll. Jakab Albert Zsolt–Keszeg Vilmos. Kvár 2007; *Néptanítók: életpályák és élettörténetek*. Szerk. Oszváth Imola. Kvár 2008; *Az új világ építői: erdélyi mérnökök a szocializmus éveiben*. Szerk. Keszeg Vilmos. Kvár 2022.

¹² A 2007 előtt készült interjúk újradiadása: Mirk-Szidónia Kata (szerk.): *Academia Transilvanica. Beszélgetések erdélyi tudósokkal*. Csíkszereda, 2007.

¹³ Ernszt Árpád szerzői neve Varga E. Árpád volt. Dokumentációja a Kulturális Innovációs Alapítvány honlapján található: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/tortenet.htm>. Ernszt kitűnő környezetvédelmi szakkönyvtárat működtetett, emellett végezte népességstatisztikai munkáját.

¹⁴ Ernszt Árpád naplója elérhető a TK Kisebbségkutató Intézet honlapjának felhőszolgáltatásában: <https://file.tk.hu/s/fj2zJwFpya8iXq> (letöltés: 2023. 03. 11.).

¹⁵ *KAM történet 1980–1990*. Antropológiai Műhely XV(2009). 89–167.

¹⁶ Both Noémi: *A székely faluközösség nótáriusa. Imreh István élete és munkássága*. Kvár 2021. Lehet, hogy egyedülálló Imreh határidőnaplója az ötvenes évektől, amelyben napon belüli időbeosztással szerepelnek az elvégzett feladatok.

¹⁷ Szakál Anna: „... rajta kívül nem teremhet fű a folklórtudomány cseppent sem kies mezején” – *Kritikai észrevételek Faragó Józseffilológusi életművéhez*. = *Néprajzkutatók, kutatások, reprezentációk*. Szerk. Bakos Áron–Keszeg Vilmos.

Fontos személyes forrás Gáll Ernő, a *Korunk* főszerkesztőjének levelezése, amely a korabeli erdélyi magyar elit kapcsolatairól ad egy keresztmetszetet. Ráadásul a CD-melléklet révén jól kereshető!¹⁸ Ehhez képest Gáll naplóján már azt lehet érezni, hogy kicsit sztoikusán, eleve az utókor számára, egyfajta belső elszámolásként írta.¹⁹ Sajnos, egy másik fontos levelezés, Tóth Sándor filozófusé, kutathatósága késik, mert az egy magyarországi közgyűjteménybe került, és általános tapasztalat, hogy a magyarországi intézményekben a befogadott dokumentumok sokkal később kerülnek rendezésre, mint az erdélyi magyar gyűjteményekben. Ezekben az esetekben a forrásgazdákat gyakran az vezeti, hogy nem látják biztosítottak hosszú távra az erdélyi levéltári megőrzést. Ennek felülírása érdekében egyrészt a kolozsvári és gyulafehérvári egyházi levéltárak (és filiáik) tényleg jó szakmai hátterére lehetne hivatkozni. Másrészt, ha egy-egy hagyaték nem is kerül közgyűjteménybe, akkor is törekedni kellene arra, hogy ilyen esetekben is készüljön digitális másolat az anyagról. A témánál maradván, a Kriterionnál megjelent Erdélyi Helikon-/Erdélyi Szépműves Céh-, Jancsó Béla-, Kuncz Aladár-, Benedek Elek-, Erdélyi Fialatok-levelezéseknél az eredeti dokumentumok privát hagyatékokban vagy épp a forrásközlőnél voltak, és nem tudni mi maradt ki a teljes gyűjteményből. Ezekben az esetekben és az újabb publikációkra nézve is elvárás lehetne, hogy ha nem is az eredeti, de a forráscsoportról, hagyatékról készült fotómásolat közgyűjteményben is elérhető legyen. Erre is példaértékű a Kriza János Néprajzi Társaság honlapján elérhető online szövegtárak.

A naplók esetében ugyanez a helyzet, azzal a kiegészítéssel, hogy ahogyan az időben visszafelé megyünk, a közléskor egyre több jegyzetre van szükség. Saját kudarcoknak tekintem, hogy nem sikerült Kovászna nyolevanas éveiről két, napról napra párhuzamos írt tanári naplót publikálni. Mert míg a Fábíán Ernő halála után előkerült naplók sikertelenül összeolvasni, jegyzetelni, előtanulmánnyal bevezetni, addig Gazda József nem élt ezzel a lehetőséggel.²⁰ Egy másik napló esetében azt a lehetőséget szalasztottam el, hogy utólag kommentárokat írassak a szerzővel, ugyanis méltányolni kellett, hogy közéleti pályafutását szerette volna a kézirat kiadásával lezárni.²¹ Most két (nem a közeljövőben publikálásra kerülő) emlékirat esetében azzal próbálkozunk, hogy egy-egy fejezet után kérdéseket teszünk fel a szerzőnek, amelyeket vagy beépít a szövegbe, vagy külön kommentárként közli. Ebből a szempontból mintaértékűnek tartom Szilágyi N. Sándor közéleti írásainak gyűjteményét, aki a kiadáskor újragondolta az adott témát, és reflektált az akkori és a későbbi megközelítéseire.²²

A 20. századi naplók tekintetében Márki Sándor, Kelemen Lajos, Gyalui Farkas, Gáll Ernő, Huszár Sándor, Fábíán Ernő kiadott napi feljegyzései mellett Pál Gábor és Paál Árpád naplói is be vannak gépelve, Jordáky Lajosé pedig egy éven belül megjelenhet, Krenner Miklósé még a közreadásra vállalkozó kutatóra vár.²³ Számomra a legnagyobb jelentőségűnek Jakabffy Elemér 1702-től induló és 1957-ig tartó családtörténete, illetve az – elveszett naplójára

Kvár 2015. 13–48. KJNT Évkönyve 23.

¹⁸ Gáll Ernő: *Levelek 1949–2000*. Kvár 2009.

¹⁹ Uő: *Napló I. 1977–1990., Napló II. 1990–2000*. Sajtó alá rendezte: Gál Éva–Dávid Gyula. Kvár 2003.

²⁰ Fábíán Ernő: *Naplójegyzetek 1980–1990*. Közli, bev., jegyz. Bárdi Nándor–Filep Tamás Gusztáv. Kvár 2010; Gazda József: *Miért is éltem? A kor karmai között*. Barót 2022.

²¹ Virág György: *Napló 1988–2004*. Csikszereda 2011.

²² Szilágyi N. Sándor: *Mi Egy Más. Közéleti írások*. Kvár 2003.

²³ Pál Gábor hagyatékának csak az a része kutatható, amely a Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Fiókjában található, ennek része az első világháborús napló is. Paál Árpád begépelte naplói, 6 kötet, (1908–1940) az OSZK Kézirattár 625. F/1951. tétel. Jordáky Lajos naplói (1933–1974) az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattárában és a budapesti

épülő – emlékirata tűnik. Annál is inkább, mert több száz oldal foglalja közre a kitelepített történelmi osztályok helyzetével 1949–1957 között, a korabeli – az ellenőrzésektől nemigen tartó – rendszeres levelezés révén.²⁴

Szakál Anna az egodokumentumokhoz sorolja a megfigyelési dossziékat is. Én ezzel nem értek egyet, de itt nem is a besorolás a lényeg, hanem az, hogy egyre fontosabbá válik az erre a forráscsoportra való hivatkozás, miközben megbízhatósága, különösen személyes ügyekben, erősen helyzetfüggő. Tehát minden ilyen esetben tisztázandó, hogy mi is az a szöveg (megfigyelési jelentés, lehallgatás, beszámoló, peranyag, jegyzőkönyvek stb.), ki és miért készítette az adott anyagot. Kőnczei Csillának az édesapja (Kőnczei Ádám) kapcsán folytatott oknyomozásának és ennek a nyilvános morális szembesítésnek volt a legnagyobb visszhangja az erdélyi közvéleményben.²⁵ A Szilágyi Domokos és Mikó Imre ügyének elkezdett és megakadt feltárása már az együttműködők személyes döntéseit, társadalmi, értékrendbeli megfontolásait is számba vette.²⁶ A saját dosszié közlése, illetve feldolgozása rendkívül ingoványos terep. A CNSAS-iratfeltárásban minden esetben kulcsfontosságú bizonyos személyes források (levelezés, kéziratok, jegyzetek, naptárak, naplók stb.) megtalálása, azaz „visszaszerzése” a kutatás számára. Igaz, hogy a legtöbbit az egyháztörténet hasznosított ebből a forráscsoportból, de ezen belül is egyre inkább a személyes életpályák kerültek előtérbe.²⁷ Persze, nagy a csábítás, hogy ezekből építsen fel a kutató egy-egy profilt, elhanyagolva a publikált vagy kéziratban maradt alkotásokat vagy ma már csak korabeli kontextusuk miatt érdekes műveket. Ebben az esetben is a korabeli kutatási mezőbe érdemes a publikációkat és az egodokumentumokat értelmezni.

A személyes dokumentumok esetében mindig fontos a forrásgazda-örökös, általában a család szerepe. Eddig úgy tapasztaltam, hogy az igazi érzékenység – talán egy-egy személynek környezete emlékezetéből való kiesése miatt – a hatvanas évek elejéig tart, kb. a nagyszülőkig. Sok esetben azonban a hatóságtól való korabeli félelem megtette a hatását, és több hagyaték részben vagy egészében ezért semmisült meg. Például Paál Árpád anyagainak egy része, Kurkó Gyárfásnak a lányánál levő teljes iratanyaga vagy Bisztray Máriaának az édesapjával (Petru Groza) folytatott levelezése. De a volt miniszter- és államelnök kutatóinak nem volt szerencséje a korábbi, 1944 előtti életszakaszra vonatkozó iratanyaggal sem, mert épp az erre a korszakra vonatkozó 40 doboz tűnt el a dévai Dr. Petru Groza-emlékházból. Több fontos politikus, tudós,

Politikátörténeti Intézetben található. Ezeket Antal Róbert István Jordáky-monográfiájával együtt készül kiadni. Krenner Miklós naplói (1919, 1940–1968) a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található.

²⁴ Az emlékirat egy része még 1940 előtt lett papírra vetve, két további családtörténettel kiegészített más-más beosztású és némileg eltérő tartalmú szöveg, egyaránt Jakabffy Elemér kézírásával, pedig a kitelepítés alatt Hátszegen készült el. További gépirásos anyagok eddig nem ismert körülmények között kerültek a bukaresti Akadémiai Kézirattárba és a Román Nemzeti Levéltár Karánsebesi Megyei Fiókjába. További levelezés, valamint a kitelepítés alatti olvasónaplók a Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjteményében található.

²⁵ *kőnczei csilla szekus blogja* Online: <http://konczeicsilla.egologo.transindex.ro/> (letöltés: 2022. 03. 14.).

²⁶ Stefano Bottoni: *Kényszerből stratégia: a román állambiztonság válaszlépései a magyar forradalomra (1956–1958) = Folyamatok a változásban*. Szerk. Fedinec Csilla–Ablonczy Balázs. Bp. 2005. 221–254.; uő: *Népszolgálat és túlélés. Mikó Imre és a román állambiztonság. 1948–1971*. Magyar Kisebbség XVIII(2013). 1. szám, 5–50.

²⁷ *(Le)hallgatásra ítélve – Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960)*. Közli, bevezető, jegyz. Nagy Mihály Zoltán–Denisa Bodeanu. Marosvásárhely 2019; Jánosi Csongor: *Református püspöki profil a román titkoszolgálati iratanyagok alapján: Büthi Sándor (1913–1967) = KRE 100: Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik évfordulójára*. Szerk. Emődi András. Nagyvárad 2020; Pál János: *Ellenállás, alkalmazkodás, kiszolgálás. Az Unitárius Egyház szerepkörei (1945–1965)*. Csíkszereda 2017.

közíró magánkézben lévő személyes hagyatéka került elő az utóbbi évtizedekben, de ezek közül csak Bethlen György OMP pártelnök iratairól készült használható másolat.²⁸

Valószínűleg a legnagyobb személyesforrás-vesztés a kilencvenes évek második felétől következett be a számítógépes levelezés általánossá válásával. Egy-egy számítógépes munkaállomás elvesztése gyakran azzal jár, hogy az ott tárolt anyag is eltűnt. (Ez a kétezres évek közepéig jellemző volt az intézményekre, könyvkiadókra.) A biztonsági mentésekkel ez a magánszemélyek esetében megváltozott, egyre több alkalommal merevlemezen marad meg az, amit régebben kézírathagyatékknak neveztek. Azonban megoldatlan az elektronikus levelezés feldolgozása. A kilencvenes évek közepétől az ezredforduló utáni első évtized közepére tértünk át az elektronikus levelezésre, és nem foglalkoztunk a levelezésarchiválással. Ezért úgy tűnik, hogy lényegében az az évtized elveszett a levelezések szempontjából. Azóta is változhatnak a levelezési címek, és ebben az esetben az öndokumentációval igen kevesen törődnek, nem is igen képesek azt archiválni, miközben ez technikailag már megoldható volna. A másik és nagyobb gond a hétköznapi és a szakmai levelezés különválasztása. Ez persze a papíralapú levelezés esetében is így volt, csak hogy most nagyságrendileg több tétellel kell számolni. Az eddig ilyen szempontból átnézett, az örökösök átadta elektronikus hagyatékokban 30–40 ezer tételt találtam, és tárgyszavazva sincs minden levél. Kegyeleti okokból talán az a legjobb megoldás, ha maga a család vagy egy hozzájuk közelálló személy az adott intézményekkel és személyekkel folytatott levelezéseket kiválogatja, és azt adja át kutatási célra. Ez azonban olyan nagy munka, hogy kevesen vállalják fel.

Bizonyos esetekben az egodokumentumok publikálása az adott személyiségről kialakított képet is nagyban megváltoztatja. Ha valaki végigolvassa Kelemen Lajos naplóit és a vele kapcsolatos addigi emlékezéseket, érzékelheti a kialakult kultusz és a mindennap küszködő értelmiségi kritikus és csípős kritikái közötti rést.²⁹ Márton Áron leveleinek kiadása és az életét végigkötető több mint 10 ezer tételes kronológiája épp tagoltan, az erős, markáns egyházfő képét erősíti meg.³⁰ De mit kezdjünk Dr. Kós Károly kis 2 cm-es papírcsíkokra írt önéletrajzával, szakmai pályafutásával és az erdélyi néprajzkutatás problémáival való szembenézésével, amelyet áthat a sértettség és a keserűség?³¹ Ráadásul itt nemcsak erdélyi néprajzi kutatások másként való értékeléséről van szó, hanem édesapja, a polihisztornak is tekintett építész Kós Károly kultuszára is árnyékot vethet az életközeli bemutatás. A publikálástól függetlenül ez mindenképp csak az életmű és élethelyzet összefüggéseiben dolgozható fel.

3. Hozzászólásom harmadik részét pusztán jelzésértékűnek szánom, de a kisebbségi viszonyokból adódó sajátos, kvázi intézményesség miatt fontosnak tartom. Maga a közösség számossága, a képzési, szakmai pályák szűkössége miatt, itt, a magyarországinál sokkal nehezebb a szakmai mezőn belül elválasztani egymástól a szakmai vitákat és kritikákat a személyes

²⁸ Déváról: L. Balogh Béni közlése. Bethlen György iratanyagának szkennelt másolata a Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjteményében található.

²⁹ Kelemen Lajos: *Napló I. 1890–1920.*, *Napló II. 1921–1938.* Sajtó alá rend.: Sas Péter. Kvár 2017, 2018.

³⁰ Márton Áron: *Levelek* 1–5. köt. Szerk. Marton József. Csíkszereda 2021; *Márton Áron élete és munkássága. Kronológia 1896–1944.* Összeállította: Dr. Marton József. Csíkszereda 2020.

³¹ EME kéziratára, *dr. Kós Károly kézírathagyatéka*, 1. t. Életrajzi töredékek, aut., kb. 250 különböző méretű cédula; 2. t. Adatolás az önéletrajzhoz, aut., kb. 400 különböző méretű cédula; 3. t. Életrajzi tanulságok, aut., kb. 200 különböző méretű cédula.

viszonyoktól. Barátságok, elnézések és haragok, csoportföltételek végigkövették a rendszeresen találkozó és egymással beszélgető társaságok történetét, lásd például a kiránduló és társasági köröket Kolozsváron.³² De ugyanígy találhatunk regionális és nemzedéki törésvonalakat is. Ugyanakkor, ha végignézzük a jelentős erdélyi emlékkönyvkiadási hagyományt, akkor azt látjuk, szerzőik névsora anélkül tükrözi ezt a tagoltságot, hogy ez a tudomány kárára volna.

Az 1989 előtti intézmény nélküli természetesen módon hozta magával, hogy az informális kapcsolatoknak (személyes találkozások, beszélgetések) meghatározó szerepe volt a kutatói szocializációban és a tudományos kapcsolatokban. A tárgyalt egodokumentumokból egy nagyobb kutatástörténet számára elsőként mindenképp azt kellene feltárni, hogy miként jönnek létre beszélgető hálózatok, kik azok, akik tudatosan olyan beszédhelyzeteket hoznak létre, amelyek meghatározóan inspirálják a társalgásban részt vevő személyeket. Ezek természetesen párbeszéddek, amelyek közös platformokat, szemléleti megközelítéseket hoznak létre. Ha úgymond az iskolateremtőkre, a szellemi élet közvetítő-adaptáló műhelyeire gondolunk, akkor azt látjuk, hogy még azok esetében is, akiknek volt intézményi befolyásuk, a szóbeli érintkezés és a kéziratjavítás volt a döntő. A teljesség igénye nélkül, érzékeltetésként felsorolok néhány olyan látókörömbé került személyiséget, akik az erdélyi szellemi életben a hagyományok továbbadói és egyben adaptálói voltak azzal együtt, hogy mindezt a következő nemzedékek képesek voltak továbbadni, alkotókat, kutatókat szocializálni: Kecskeméthy István, Imre Lajos, György Lajos, Jancsó Béla, Antal Márk, Kelemen Lajos, Venczel József, Nagy Géza, Schuller Rudolf, Szabédi László, Jakó Zsigmond, Balogh Edgár, Bretter György, Aradi József, Rostás Zoltán, Cs. Gyimesi Éva, Szilágyi N. Sándor. Ezeknek a személyiségeknek a hatástörténetét, kontextusokat teremtő munkáját külön-külön kellene feltárni, megelőzve a nagyobb tudományszakonkénti kutatástörténeti összefoglalókat.

A többi, határon túli magyar kisebbségi közösséggel szemben fontos erdélyi sajátosság, hogy itt voltak olyan személyiségek, akik évtizedeken, generációkon át képviseltek szemléleti folyamatosságot és hagyományt. Az előbb felsoroltakból ilyen Jakó Zsigmond, aki Szentpétery István, Hajnal István, Mályusz Elemér, Kelemen Lajos örökségét vitte tovább nagyszámú és színvonalas forráskiadásaisal, népiség-, kultúr- és értelmiségtörténeti munkásságával. Részkérdésekre koncentrált, és irányzatok, ideológiák helyett a módszertani tanulságokat adaptálta Erdélybe, s mindezt 1990 után próbálta újraintézményesíteni az EME-ben.³³ De legalább ennyire fontos Schuller Rudolf, aki a világirodalmi ízlést, az európai humanista és demokratikus magaskultúra emlékeit adta tovább Székely János írótól Lőrincz Csabáig nemzedékeken át.³⁴ Bretter György a marxizmustól való identifikáció útját közvetítette, Aradi József pedig mint a *Korunk* szerkesztője a hetvenes évek második felében az erdélyi társadalomtudományi kutatások „antropológiai fordulat”-át készítette elő szakirodalmakat honosító, tehetségeket közvetítő, beszédhelyzeteket létrehozó tevékenységével.³⁵

³² Both Noémi: *i. m.* 137–139.

³³ Kubinyi András: *Jakó Zsigmond, a történettudós*. Erdélyi Múzeum LXVIII(2006). 3–4. füzet, 1–15; Lupescuné Makó Mária: „... a pályám egy nagy kaland volt.” Interjú Jakó Zsigmonddal. Uo. 16–26.

³⁴ Székely János: *Mi a boldogság? = Uő: A mítosz értelme*. Esszék. Buk. 1985. 35–42; „*Be kell vallanom, hogy annak idején az időutazás vágya vitt engem Moldvába.*”; Mirk Szidónia-Kata beszélgetése Tánczos Vilmos néprajzkutatóval. Székelyföld XIII(2009). 10. szám 151–154. Lőrincz Csaba (1959–2008) a FIDESZ kisebbségpolitikai szakértője, a külügyminisztérium helyettes államtitkára (1998–2002), a kedvezménytörvény koncepciójának egyik kidolgozója.

³⁵ Aradi József életrajza: *Vitorla-ének. Fiatal romániai magyar költők antológiája 1967*. Vál., bev. Lászlóffy Aladár. Digitalizálta, szerk. Cseke Gábor. Online: <https://sites.google.com/site/vitorlaenek/home/bevezeto-laszloffy-aladar/>

A hetvenes–nyolcvanas évek erdélyi magyar humán és társadalomtudományi műhelyeinek – „Bretter tanítványok”,³⁶ „Jakó-iskola”³⁷, Korunk- (néprajzi-társadalomtudományi, szombat délelőtti) kör,³⁸ sepsiszentgyörgyi tudományelméleti kör,³⁹ Limes,⁴⁰ KAM⁴¹ – a publikációkon túli tevékenysége írásos forrásokból nem tárható fel, bár az utóbbi két műhely megjelentette a belső dokumentumait. Így ez a munka döntően életútinterjúkkal lehetséges. Ezekben mindenképpen a szocializációra, a kapcsolathálókra és az egymástól való tanulásra kellene rákérdezni, ezen az úton juthatunk el az 1990 utáni intézményépítésig, ahol fontossá vált a kvázi előképzettség.

Péntek János 1990 után a magyar tanszéken a néprajzi oktatást nem az idősebb nemzedékkel, hanem egy akkor 30–40 év körüli gárdával oldotta meg. A szociológia, majd a politológia tanszékre szintén fiatalok kerültek. A Sapientia EMTE létrehozásakor, néhány kivételt leszámítva, azonban döntően már olyan fiatalok kerültek a tanszékekre, akik 1990 után folytatták az egyetemi tanulmányaikat, és ezt egyből követte a doktori képzés.

Az 1989 előtti államszocialista korszakra nézve a mai 50–60 éves kutatói generációt adatközlőknek is tekinthetjük, hiszen abban szocializálódtak, és ma is reflektálnak az akkori viszonyokra.⁴² Ugyanez csak jelentős ideológiai torzításokkal adatott meg a hatvanas–hetvenes évek államszocializmusában élő kutatóknak a két világháború közti korszak tekintetében. Ezért ezt a helyzetet mindenképp felelősen ki kellene használni.

aradi-jozsef (letöltés: 2022. 03. 11.); Aradi József, életútinterjú-beszélgetés Bárdi Nándorral. Szerk. Parászka Boróka. 2018. Marosvásárhelyi Rádió honlapján érhető el: <https://www.youtube.com/watch?v=9vU-dM4qO6c> (letöltés: 2023. 03. 11.).

³⁶ Bretter György munkásságáról: *Bretter György filozófiája*. Szerk. Egyed Péter. Kvár 2007. A filozófus társas dialógusairól, hatásáról összeállított tematikus folyóiratszám: „Szövegek és körülmények.” *Kellék* XXIII(2003), online elérhető az EMA-ban: <http://www.kellek.adatbank.transindex.ro/?lid=17> (letöltés: 2022. 03. 11.).

³⁷ Jakó Zsigmond munkásságáról és hatásáról: Jakó Zsigmond 100 [tematikus szám] Erdélyi Múzeum LXXIX(2017). 1. szám; Pál Judit: *Jakó Zsigmond, a tudományszervező*. Uo. 25–30; Kovács András: *Jakó Zsigmond, a tanár*. Uo. 35–38; Fejér Tamás: *Szakembernevelés az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatóintézetében* Uo. 39–42.

³⁸ Borbély Éva: A Korunk társadalomnéprajzi körének története. = Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 9. Kvár 2001. 216–223.

³⁹ Veress Károly: *A tudományelmélet sepsiszentgyörgyi műhelyéről*. Erdélyi Múzeum LXI(1999). 1–2. füzet 132–142.

⁴⁰ *Transzcendens remény. A Limes-kör dokumentumai. 1985–1989*. Összeáll., jegyz.: Molnár Gusztáv. Csikszereada 2004.

⁴¹ *KAM történet...* i. m.

⁴² Az utóbbi évek irodalmában a nyolcvanas években középiskolai tanulmányaikat végzők személyes témaérzékeny feldolgozásai is megjelentek: Péter László: *Szabadság a hegyen. A közös meccsnézések társadalomtörténete a nyolcvanas évek Romániájában*. Kvár 2018; Horváth István: *Disznópajták és városi haszonkertek. Hiánygazdálkodás és szűkösségkezelési stratégiák a nyolcvanas években*. Erdélyi Társadalom XIX(2021). 2. szám 9–42.